

به نام پروردگار مکی

ریشه‌یابی زمینه‌های انحطاط دولت صفویه (از آغاز تا فروپاشی)

دکتر محسن بیگدلی

www.ketab.ir

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

تهران ۱۴۰۰

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

فروشگاه کتاب: خیابان کریم‌خان‌زند، بین قرنی و ایرانشهر، پلاک ۱۷۶ تلفن: ۸۸۳۱۷۱۹۲

ریشه‌یابی زمینه‌های انحطاط دولت صفویه

(از آغاز تا فروپاشی)

مؤلف: دکتر محسن بیگدلی

مدیر انتشارات: یدالله رفیعی

مدیر تولید و نظارت: سید محمدحسین محمدی

مسئول فنی: عرفان بهاردوست

صفحه‌آرا: جابر شیخ‌محمدی

چاپ اول: ۱۴۰۰

شمارگان: ۳۰۰ نسخه

کتاب و صحافی: گام اول

قیمت: ۴۶۰۰۰ تومان

حق چاپ برای پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی محفوظ است.

سرشناسه: بیگدلی، محسن، ۱۳۴۷-

عنوان و نام پدیدآور: ریشه‌یابی زمینه‌های انحطاط دولت صفویه (از آغاز تا فروپاشی) / محسن بیگدلی.

مشخصات نشر: تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۴۰۰.

مشخصات ظاهری: ۱۹۱ ص.؛ ۵/۲۱×۵/۱۴ س.م.

شابک: 978-622-7689-35-8

وضعیت فهرست‌نویسی: فیبا

یادداشت: کتابنامه: ص. ۱۸۵ - ۱۹۱؛ همچنین به‌صورت زیرنویس.

موضوع: ایران -- تاریخ -- صفویان، ۹۰۷ - ۱۱۴۸ق.

موضوع: Iran -- History -- Safavids, 1502 - 1736

شناسه افزوده: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

شناسه افزوده: Institute for Humanities and Cultural Studies

رده بندی کنگره: DSR1۱۷۶

رده بندی دیوییپ: ۹۵۵/۰۷۱

شماره کتابشناسی ملی: ۸۴۷۶۸۴۱

اطلاعات رکورد کتابشناسی: فیبا

فهرست

۵	مقدمه
۹	کلیات
۱۰	درآمدی بر پژوهش‌ها و منابع دوره صفویه
	فصل اول: ریشه‌های درونی انحطاط در بنیان حکومت
۱۷	درآمد
۲۱	۱.۱ صفویان و قزلباش‌ها
۲۲	۱.۱.۱ چگونگی تعامل شاهان صفوی با قزلباش‌ها
۲۲	۱.۱.۱.۱ شاه اسماعیل اول و قزلباش‌ها
۲۹	۲.۱.۱.۱ شاه تهماسب اول و قزلباش‌ها
۴۵	۳.۱.۱.۱ شاه اسماعیل دوم و سلطان محمد خدابنده و قزلباش‌ها
۵۴	۲.۱.۱ تقابل اهل شمشیر و اهل قلم
۸۷	۲.۱ تشکیلات شیعی
۸۸	۱.۲.۱ شاه اسماعیل اول
۱۰۰	۲.۲.۱ از شاه طهماسب اول تا شاه عباس اول
۱۰۳	۳.۲.۱ شاه اسماعیل دوم
۱۰۷	۳.۱ جنبش‌های اجتماعی

مقدمه

سقوط اصفهان و غلبه افغان‌ها بر ایران بی‌تردید یکی از وقایع دردناک و قابل تأمل در تاریخ ایران است و مسئولیت سیاسی آن نیز در بیشتر منابع بر عهده شاه سلطان حسین صفوی نهاده شده است. اما باید این حقیقت را در نظر داشت که سقوط و انحطاط ساختاری سیاسی مستلزم شکل‌گیری و تقابل مجموعه علل در طول زمان است. از این منظر نمی‌توان سقوط حکومت عظیمی چون صفویه را معلول یک علت، یک نفر و یا یک دوره زمانی خاص از آن حکومت دانست. در واقع، مجموعه علل درونی و بیرونی لازم است تا روند انحطاط یک حکومت شکل بگیرد.

مهم‌ترین ویژگی حکومت صفویان ایجاد ساختار سیاسی یکپارچه و پایا پس از قرن‌ها از هم‌گسیختگی سیاسی در ایران بود که سبب استمرار دو دهه نظام سیاسی، سنت و فرهنگ ایرانی شد. به گفته رویمر، این دوره شاخص‌هایی داشت که آن را از سایر دوره‌ها متمایز می‌کرد: احیا و استمرار سنت پادشاهی، شکل‌گیری جغرافیای تاریخی ایران، شکل‌گیری نهادهای نظامی و سیاسی جدید، توسعه مذهب تشیع به مثابه مذهب رسمی، ترویج اسلام ایرانی، نفوذ و تعالی زبان فارسی در سیاست و دیوان، رشد و تحول فرهنگی به‌ویژه در زمینه معماری و حیات فکری.

تاریخ حکومت رسمی صفوی با بر تخت نشستن شاه اسماعیل (۹۰۷-۹۳۰ق) آغاز شد، در دوره شاه عباس به اوج و با شکست شاه سلطان حسین از افغان‌ها به پایان رسید. هر کدام از این سه مرحله ویژگی‌هایی داشتند که آن را از دوره‌های دیگر

متمایز می‌کرد. اما فرایند واحدی نیز از ابتدای دوره صفویه و به‌ویژه با سلطنت شاه اسماعیل آغاز شد، در دوره شاه عباس اول به اوج رسید و در دوره شاه سلطان حسین به انحطاط کشیده شد؛ و آن ساختار سیاسی حکومت صفوی بود که به‌رغم استمرار ساختارهای فرهنگی و اجتماعی و اقتصادی در دوره‌های بعد، نتوانست ادامه یابد و با حمله افغان‌ها به پایان رسید. در این سه دوره ساختار سیاسی حکومت صفویه به‌رغم آغاز و رشد در دو دوره اول، در دوره سوم به انحطاط کشیده شد. در این پژوهش سعی بر آن است تا با شمردن ویژگی‌های خاص هر دوره تأثیر آن‌ها را در شکل‌گیری دوره سوم (انحطاط صفوی) بررسی کرد.

از این دیدگاه، مورخان دوره شاه اسماعیل را به چهار دوره تقسیم می‌کنند: تغییر و بدعت‌دینی همزمان با شکل‌گیری فرمانروایی صفوی بر پایه مذهب تشیع و فرهمندی؛ استقرار حکومت بر پایه دو عنصر ایرانی (تاجیک) و ترکمان (ترک) در ارتش و نظام اداری صفوی؛ سرکوب آشوب‌های داخلی و تهاجم خارجی که به نبرد چالدران منتهی شد. در این جنگ سیاه صفوی شکست خورد و مهم‌ترین پیامد آن برای شاه اسماعیل شکل‌گیری دوره چهارم از سلطنت او یعنی از دست دادن شخصیت فرهمندی وی بود که نقطه عطفی در دوران او محسوب می‌شود و این امر سبب دوری‌گزینی او از امور کشوری شد.

تهماسب در ۹۳۰ قمری جانشین پدرش، اسماعیل، شد. او ابتدا تحت قیمومت یکی از امرای قزلباش بود، سرانجام پس از ده سال توانست اقتدار خود را به مدت ۵۲ سال تداوم بخشد. مهم‌ترین ویژگی حکومت او تثبیت مرزهای کشور و ایجاد ثبات پایدار بود. در روزگار او ازبکان پنج بار به خراسان حمله کردند و عثمانی هم در زمان سلطان سلیمان دوم چهاربار ایران را عرصه تاخت و تاز خود قرار داد. این شرایط سرانجام به صلح آماسیه با عثمانی و همچنین شکست ازبکان انجامید.

دوره دوم با حکومت شاه عباس اول آغاز شد. شاه عباس اول دولت صفوی را از دولتی ترکی - ایرانی به جامعه‌ای چندفرهنگی تغییر داد، هر چند آغازگر

سیاست تغییرات جمعیتی را باید شاه تهماسب اول دانست که عناصر نژادی جدیدی را از مناطق قفقاز به ایران کوچ داد و بخشی از آن‌ها تحت عنوان غلامان خاصه شریفه به خدمت دولت صفوی درآمدند. این سیاست در دوره شاه عباس اول به اوج رسید. شاه عباس حکومت سرزمینی را به ارث برد که بخش اعظم قلمرو آن را عثمانی و ازبکان اشغال کرده بودند و قزلباشان صاحب قدرت بدون چون و چرا بودند. شاه عباس در مدتی کوتاه موفق شد قزلباش‌ها را مطیع کند و دشمنان خارجی را از مرزهای ایران بیرون کند. مهم‌ترین ویژگی‌های دوره حکومت او را می‌توان قدرت متمرکز، امنیت مرزها، ایجاد زیرساختارهای جدید، حمایت از فرهنگ و معماری، ایجاد ثبات عمومی، شکوفایی اقتصاد و درعین حال به سبب تمرکز قدرت در دست شاه، تربیت نکردن شاهزادگان برای امور حکومتی دانست.

میراثی که شاه عباس هنگام مرگ برای صفی میرزا باقی گذاشت کشوری بود با مرزهای گسترده که از بغداد تا قندهار و از خراسان تا جزایر هرمز امتداد داشت. او توانست با بهره‌گیری از نیروهای فعال و کارآمد، که از مرکز قدرت هم دور بودند، نیروهای نظامی را مهار و قزلباش‌های وفادار به خود را از امیران حیاوگر جدا کند و با یاری قدرت نظامی توانمندی که ایجاد کرد غرب و شرق کشور را از حملات عثمانی و ازبکان خلاص کند و با استفاده از موقعیت‌های مناسب با قدرت‌های رقیب عثمانی در اروپا ارتباط برقرار کند و مناسبات تجاری و بازرگانی فراهم کند. اما پس از مرگ شاه عباس قدرت و شکوه صفوی، در مدتی کمتر از یکصد سال، با بی‌کفایتی اخلافش به انحطاط و سرانجام به نابودی کشیده شد؛ چرا که به‌رغم ساختار ظاهری محکم حکومتی، ساختار انسانی آن ضعیف بود و یارای اداره این قلمرو عظیم را، که مهم‌ترین ویژگی آن تنوع فرهنگی و مذهبی بود، نداشت.

محسن بیگدلی

تهران، مهر ۱۴۰۰